

FİRDEVSÜ'L-İKBÂL'DE GEÇEN AĞIRLIK, MESAFE VE UZUNLUK ÖLÇÜ ADLARI*

Dr. Öğr. Üyesi Sevda KAMAN**

Öz: Orta Asya Türk tarihinin son döneminin en önemli yerli kaynaklarından birisi olan *Firdevsü'l-İkbâl*, Hıve hanlarından El Tüzer Han'ın (1804-1806) emri üzerine Kongrat hanedanının ilk tarihçisi Mûnis ile Mûnis'in ölümünden sonra eserin kalan kısmını (eserin beşte birini) kaleme alan Âgehî tarafından yazılmış bir tarih kitabıdır. Bu eseri değerli kılan Kongrat sülalesinden olan Muhammed Emin İnak (1760-1790)'ın, Avaz İnak (1790-1804)'ın, El Tüzer Han (1804-1806)'ın, I. Muhammed Rahim Han (1806-1825)'in Harezmi'de tahtta buldukları devirleri aydınlatması ve son dönem Çağataycasının özelliklerini yansıtmasıdır. Bu çalışmada *Firdevsü'l-İkbâl*'de geçen ağırlık, mesafe ve uzunluk ölçü adları incelenmiştir. Çalışmada eserin içeriği ve müellifleri hakkında kısa bilgiler aktarılmıştır. Eserde geçen ağırlık, mesafe ve uzunluk ölçü adları; yapı, anlam ve köken bilgisi açısından analiz edilmiş, dilbilimsel kavram alanları eserden örnek cümleler verilerek ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca eserden hareketle tespit edilen ölçü adlarının ağızlardaki ve Türkiye Türkçesi ölçünlü dildeki durumları hakkında da bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çağatayca, Hıve Hanlığı, *Firdevsü'l-İkbâl*, Mûnis, Âgehî, ölçü adları.

WEIGHT, DISTANCE AND LENGTH MEASUREMENT WORDS IN FİRDEVSU'L-İKBÂL

Abstract: *Firdevsü'l-İkbâl* which is one of the most important national resources of last period of Middle East Turkish history is a history book that is written by Munis who is first historian of Kongrat dynasty and Âgehî who engrosses rest of work (one fifth of) after death of Munis at the behest of El Tüzer Han (1804-1806) who is one of the Hıve Khans. The thing which makes this work valuable is to namely events in period which Muhammed Emin İnak (1760-1790), Avaz İnak (1790-1804), El Tüzer Khan (1804-1806), I. Muhammed Rahim Khan (1806-1825) who are from Kongrat family are in throne in Harezmi and reflect features of last period Chagatai. In this study, "measure" names in *Firdevsü'l-İkbâl* are examined. In study, firstly short information regarding content and author of work is relayed. Density, distance and length measure names in work are analyzed in terms of meaning and etymology, it is tried to put forward linguistic concept fields by giving example sentences from work. And than information about situations of these names that are determined in work in subdialects and Turkey Turkish measured language is given.

Keywords: Chagatai, Hıve Khanate, *Firdevsü'l-İkbâl*, Mûnis, Âgehî, measure names.

1. Giriş

“Eğer ölçebiliyorsan, ne hakkında konuştuğunun farkındasın, eğer ölçtüğünü bir de rakamsal olarak ifade edebiliyorsan, ölçtüğün niteliğin ne olduğu hakkında artık bilgi sahibisin, fakat ölçemiyorsan ve rakamsal olarak da ifade edemiyorsan, sahip olduğun bilgiler yetersiz ve tatmin edici değil; bu bilgiler, bilimsel çalışmaların ilerlemesi açısından başlangıç olabilir fakat bundan ne kadar emin olduğun belli değil.”

Lord W. T. Kelvin

İnsanın sahip olduğu ve evrende gördüğü nesnelere, olguların uzunluklarını, miktarlarını, ağırlıklarını, hacimlerini, mesafelerini, derinliklerini ölçmeye ihtiyaç duyması evreni idrak etme ve

* Bu çalışmanın bir kısmı Malatya'da düzenlenen 9. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda 04.11.2017 tarihinde sözlü olarak sunulmuş, bildiri tam metin olarak yayımlanmamıştır. Burada yer alan metin çalışmanın değişiklikler ve ilaveler ile genişletilmiş son biçimidir.

** Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

somutlaştırma çabası olarak yorumlanabilir. Başka bir deyişle insanın bir niceliğin miktarını kendine mahsus bir ölçü ile tayin etmeye gereksinim duyması dünyadaki nesnelere ve olguları anlama, anlatma, modelleme, kalıba sokma arzusu ile de açıklanabilir. Ölçü; günlük yaşantımızda, toplumsallaşma ve kentleşme süreçlerinde, ticaret, bilim, endüstri, iktisat gibi alanlarda önemi günden güne artan bir kavram haline gelmiştir. Joseph Whitworth'un ‘*Ölçebiliyorsan üretebilirsin.*’ sözü ölçünün bilimde, teknolojiye ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

“Bir niceliği, o nicelik için kabul edilmiş birimlerden birine göre oranlayarak değerlendirme.” (TS 1998: 1723) olarak tanımlanan ölçünün esas karşılaştırmaktır. Karşılaştırmaya dayalı oranlama olgusu göreceli olduğundan ölçüde uluslararası standarda ulaşmak zaman almıştır. Dünya tarihine bakıldığında tüm ölçü birimlerinde belli bir standarda ulaşma çalışmalarının XIX. yüzyılda başladığı görülmektedir. Fransız hükümetinin girişimi ile aralarında Osmanlı İmparatorluğu'nun da bulunduğu 17 devlet temsilcisinin katılımıyla 20 Mayıs 1875'te Paris'te Metre Konvansiyonu imzalanarak evrensel ölçü birimleri kullanılması yönünde adımlar atılmış; 29 Şevval 1298 (23 Eylül 1881)'de, 1 Mart 1882'den itibaren geçerli olmak üzere yeni ölçüler ile ilgili bir kararname¹ yayımlanmıştır. (http://www.ume.tubitak.gov.tr/sites/images/ume/ulusal_ve_uluslararasi_metroloji_sistemi.pdf)[24/05/2018]. Cumhuriyet'in ilanından sonra Atatürk'ün girişimi ile 26 Mart 1931'de yapılan değişiklikle metrik sistem yasal metroloji kapsamında yeniden kabul edilmiştir.

Türk ölçü terminolojisine bakıldığında ölçü adlarının dilin kendi imkânlarıyla (kelime türetme, gramer öğeleri, metaforlar vb.) (Oral Seyhan 2007: 116) ve aynı zamanda Eski Türkçe metinlerinde Çince'den, Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte Arapçadan; coğrafi, kültürel, ticari vb. faktörlerin etkisiyle Farsça başta olmak üzere birçok dilden ödünçleme yoluyla oluşturulduğu tespit edilmiştir. Ölçü adlarının Eski Türkçeden günümüze geçirdiği değişimlere ışık tutan, eski ve yeni ölçü adları hakkında bilgiler veren eserlerin künyeleri -en son çalışmalar da dâhil edilerek- bu alandaki yeni çalışmalara kaynak olması bakımından çalışmanın sonundaki ekte kronolojik olarak sıralanmıştır.

1.1. Firdevsü'l-İkbâl

Çalışmamızda son dönem Çağataycasının önemli eserlerinden biri olan *Firdevsü'l-İkbâl*'in İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinin T82 numarada kayıtlı bulunan nüshası esas alınarak bu dönemde kullanılan ağırlık, mesafe ve uzunluk ölçü adları tespit edilmeye çalışılmıştır. *Firdevsü'l-İkbâl* yazarının devlet adamı olması, hanlığın arşivindeki belgelerden yararlanması ve hanla

¹ Kararnamenin *Cetvel-i Mezbûrun Sûret-i İsti'mâli* başlıklı bölümünde eski ölçülerin yeni ölçülere çevrilmesiyle ilgili verilen örneklerdeki küsuratlı işlemler yeni ölçülerin kavranmasında zihin karışıklığına yol açmıştır. Halkın ve esnafın yeni ölçüleri daha iyi anlaması, ölçü çevriminin kolaylıkla yapılabilmesi adına XIX. yüzyılın önemli matematikçilerinden Hüseyin Tevfik *Yeni Ölçülerin Menâfi' ve İstimâline Dâir Bir Risâle* adlı bir eser yazmıştır. Yazar, 1299 (1881/1882) tarihli bu eserine yeni ölçülerin faydalarını sıralayarak başlamıştır. Eski ve yeni ölçüleri tanıtan yazar yeni ölçülere göre fiyatın nasıl belirleneceğini açıklamış; yeni ölçülere dair kuralları hatırlatmıştır. Ölçü çevrimi için örnekler veren yazar, ölçü çevrimi esnasında yapılacak hata paylarına da değinmiştir. Hüseyin Tevfik'in eserinde yer alan ölçü adları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Tevfik, (1299/1882), *Yeni Ölçülerin Menâfi' ve İsti'mâline Dâir Risâle-i Muhtasara*, İstanbul: Mihrân Matbaası.

birlikte seferlere katılması münasebetiyle Hive Hanlığı hakkındaki verilere ulaşmamızda önem arz eder. Zira bu dönemle ilgili bilimsel çalışmaların Çağataycanın Klasik Devri'ne göre daha az olması ve bu döneme ait tarihi kaynakların yetersiz olması *Firdevsü'l-İkbâl*deki bilgileri daha da değerli kılmaktadır. Bu eserde Kongrat sülalesinden olan hanların [Muhammed Emin İnak (1760-1790), Avaz İnak (1790-1804), İltüzer Han (1804-1806), I. Muhammed Rahim Han (1806-1825)] Harezmi'de tahtta buldukları devirlerdeki olaylar aktarılmıştır. Mûnis'in *Firdevsü'l-İkbâl*de aktardığı olaylar ile ilgili Bregel şunları aktarmıştır:

“Olaylar ve kayıtlarının tutulduğu zaman arasında yedi ve daha çok yıl geçmiş olması gerekmektedir. Yazarın belli olayların (han tarafından yönetilen askeri seferler gibi) içinde bulunabildiği, hatta içinde olduğunu açıkça söylediği zaman bile *Firdevsü'l-İkbâl*de anlatılanların tamamıyla hafızadan yazılmadığı, eserde anlatılanların yazar (ve belki de başkaları) tarafından tutulan notlara ve günlüklere dayandığı da düşünülebilir. Aksi takdirde bu tür olayları günbegün ayrıntılarıyla meydana geldiklerinden yıllar sonra nasıl verebildiğini açıklamak zor olurdu.” (1999: 30)

Eserde savaşlar, av törenleri, ziyafetler, hanların cülusları ve vefatları, fetihler gibi önemli olaylar mesnevi, kaside, gazel, tarih, rübai, kıta, terkib-i bend, beyit, mısra gibi nazım biçimleri kullanılarak aktarılmış ve böylelikle anlatım zenginleştirilmiştir. Şiir Muhammed Mûnis, eserini Muhammed Rahim Han'ın kendisine Mirhand'ın meşhur *Ravzatu's-safâ* adlı eserini Özbek Türkçesine tercüme etme işini buyurmasından dolayı tamamlayamamıştır. Bu tercüme işini yapabilmek için *Firdevsü'l-İkbâl*'i yazmaktan vazgeçmiş; bu işi öğrencisi ve yeğeni olan Muhammed Rıza Âgehî devam ettirmiştir. Şiir Muhammed Mûnis, kadim zamanlardan başlayarak, Muhammed Rahim Han hükümrانlığının yedinci yılına (1813'e) kadar olan olayları yazmış; Âgehî ise 1813'ten 1825'e kadar Harezmi'de I. Muhammed Rahim Han ve Allahkulu Han hükümrانlığı dönemindeki olayları kaleme almıştır. (Kaman 2012: 1, 3).

Eserde savaş ve seferlerden, fetihlerden, Hive Hanlığı coğrafyasından bahsedildiği için ölçü adlarından istifade edilmiştir. Bunun yanı sıra Hive Hanlığı döneminde inşa edilen köprü ve hisarlara dair bilgileri, açılan kanalların derinliklerini ve genişliklerini, sefere çıkılacak bölgelerin mesafelerini ifade ederken de yazar ölçü adlarına başvurmuştur. Çalışmamızda eserin İstanbul nüshası üzerine hazırlanan doktora tezlerinden yararlanılmıştır.² *Firdevsü'l-İkbâl*de tespit edilen ağırlık, mesafe ve uzunluk ölçü adlarının tasnifi yapılırken ölçü adlarının oluşturulma yolları benzerlik gösterdiği için Tanju Oral Seyhan'ın *Çağatayca İki Zafernâme Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü*

² Eserin İstanbul nüshası üzerine yapılan ve bu çalışmada yararlanılan doktora tezleri şunlardır: Hayrullah KAHYA, (2010), *Mûnis ve Âgehî Firdevsü'l-İkbâl (vr. 1b-156b) (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü; Sevda KAMAN, (2012), *Firdevsü'l-İkbâl Giriş-Transkripsiyonlu Metin-İnceleme (156b-336a)-Dizin*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü; R. Şenay ŞİŞMAN, (2012), *Firdevsü'l-İkbâl: Giriş, Transkripsiyonlu Metin (vr. 336a-523a)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Birimleri makalesindeki tasniften ilham alınmıştır. Eserde geçen ağırlık, mesafe ve uzunluk ölçü adları; anlam ve köken bilgisi açısından analiz edilmiş, dilbilimsel kavram alanları eserden örnek cümlelerle ortaya konmaya çalışılmıştır.

2. Firdevsü'l-İkbâl'de Geçen Ağırlık, Mesafe ve Uzunluk Ölçü Adları:

2.1. Yabancı Kökenliler

2.1.1. *andāza*

Farsça kökenli kelime *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te “Bez, kumaş gibi şeyleri ölçmekte kullanılan ve çarşı arşını da denen 65 santimlik uzunluk ölçüsü. [Kelime Türkçeden Balkan dillerine de geçmiştir]” şeklinde açıklanmıştır (Ayverdi, Topaloğlu 2010: 343). Kelime günümüzde de *endâze*ye *gelmek* “ölçülemez, hesaplanamaz, ölçüye ve akla uygun olmamak” ve *endâze*ye *vurmak* “ölçmek, tartıp biçmek” ifadelerinde de halen kullanılmaktadır (2010: 343).

Mehmet Erkal'ın *Arşın* adlı makalesinde “Her biri dört parmak genişliğinde dört kabzadan veya her biri ikişer kerahlık sekiz rubudan ibaret olup metrik sistemde 65 santimetreye eşittir.” ifadeleri mevcuttur (1991: 412).

Kutadgu Bilig'de “sınır, ölçü” (Üşenmez 2006: 200) anlamlarında kullanılan kelime, *Firdevsü'l-İkbâl* de *bi-andāza* şeklinde “ölçüsüz, sayısız” anlamıyla on dört kez (13a/3, 221b/07, 253b/06, 228b/01, 394a/07, 402a/15, 406a/17, 413b/09, 438a/01, 440a/06, 448a/14, 457a/06, 464a/07, 481b/04) sıfat olarak kullanılmıştır. “*Ġayrat-ı calādat ve ħamiyyat-ı şacā'atdın (6) anıñ sarvaqtıġa Masīhā dék ħadam yétkürüp ölüc cısmıġa ħayāt-ı tāza ve na-umīd cānıġa (7) masarrat-ı bī-andāza baġışladı.*” (221b/07)

Yine *andazāsız* kelimesi de eserde bir kere kullanılmıştır. “*Köller aña ġāyat [u] andazāsız/ Körünüben (14) öyle ki aġzar téñiz.*” (248b/13)

Eserde kelimenin “liyakat, mertebe, sınır” anlamlarında da kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra eserde *tanāb-andāza* ifadesi kullanılmıştır. *Tanāb* “ölçü ipi”, *tanāb-andāza* ise “endaze ölçümü için kullanılan ip” anlamında kullanılmaktadır. *Tanāb* aynı zamanda Harezmi'de 4037-4097 m² arasında bir ölçüdür (Bregel 1999: 637). Metinde bir kez kullanılmıştır. “*Nā-gāh ħabar-dār bolduġ kim atımız ayaġınıñ astıdaġı (11) muz taġmīnan bir tanāb-andāzası bola alġay muzabzab bolup oyulup bara durur.*” (325a/11)

2.1.2. *farsah* / *farsang*

Farsça *ferseng* kelimesi Arapçaya *fersah* olarak geçmiştir. 3 millik uzaklık ölçüsüdür. Yaklaşık 5 kilometre olup kullanıldığı yere ve zamana göre uzunluğu değişmiştir (Ayverdi, Topaloğlu 2010: 378). Günümüzde *fersah fersah* “çok, pek” anlamında kullanılmaktadır. Bregel, *fersah*'ın Orta Asya'da XIX. yüzyılda 9-10 km'ye karşılık geldiğini Davidovich'in makalesini referans göstererek ifade etmiştir (1999: 570).

Yusuf Halaçoğlu'nun *Fersah* başlıklı yazısında kelimeye dair ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür:

“Kelime Ermenicede *hrasah*, Süryânice'de *prashā*, Pers dilinde *frasang*, Herodot ve Xenophon'da παρασαγγης şeklinde geçmektedir. Kāmûs-ı Osmânî'de 3 mil uzunluğunda mesafeye 1 fersah denildiği kayıtlıdır. 1 fersah İran'da, atın normal yürüyüşüyle 1 saatte gittiği mesafe karşılığı kullanılmakta olup bu da 6000 zirâ (6, 23 km) yapmaktadır. Arap fersahı ise “fersah-ı tûlî, fersah-ı sathî, fersah-ı cismî” olmak üzere üçe ayrılıyordu. Bunlardan fersah-ı tûlî 3 mile eşit olup (12.000 tûlî zirâ) her mil 40 Mısır el arşını kadardı. Mısırlılar'ın el arşını ise 49, 875 cm uzunluğunda olup bu da 4 şer'î arşına yani bir kulaca (bâ') karşılıktı. Dolayısıyla 3 mil 5, 985 km etmekteydi.” (1995: 412)

Bölgeye ve zamana göre farklı ölçülere karşılık gelen kelime, *Dîvân-ı Hikmet*'te *ferseng* şeklinde geçmiş, “fersah, üç millik bir mesafe ölçüsü” karşılığı verilmiştir (Üşenmez 2006: 210). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nde *fersah* kelimesinin bir uzunluk ölçüsü birimi olduğu *Kitâb fîl-Fıkh bi-Lisân't-Türkî* de ve *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*'de geçtiği belirtilmiştir (Toparlı 2007: 82).

Metinde *farsah* iki kere (113a/5, 383a/03) kullanılmıştır. “*Şuran Bahâdur -kim Çıldır uruğünü uluğı durur- ol él bile Hasan Kâ'asınıñ kün toğar (3) kıblasıda bir farsah yırağ kışlak kılip oturup érdi.*” (383a/03)

Eserde *farsahlık* kelimesi 3 kere (193a/08, 32b/13, 73a/8) *farsahlık* şekli 9 kere (33a/8, 63a/9, 72a/10, 180b/13, 173a/10, 285b/01, 318a/16, 320b/12, 329a/12) kullanılmıştır. “*Muhammad Amîn Inağ hem (8) yurttdın ävvâra kılip Baba Bégniñ vaqı'asıda yana kéltürüp (9) Ak Sarây ve Muz Kömgen hudûdıda -kim dârus's-salţana-ı Hîvağğa tahmînan üç (10) farsahlık yol durur- süknâ ta'yîn kılip durur érdi. Bu tabağa tört (11) uruğğa munğasım bolğusu durur.*” (173a/10)

Eserde *farsang* kelimesi de üç kere (318b/10, 321b/14, 321b/15) kullanılmıştır. “*Davrasınıñ misâhâti tahmînan otuz (16) farsang bola alğay, Kök Özekniñ köprek suyı aña ağar érdi.*” (321b/15)

2.1.3. manzıl/menzil

Arapça “inmek, konmak” anlamına gelen *nuzûl* kelimesinden gelen *menzil* “İki konak arasındaki uzaklık, bir konaklık mesafe, normal yürüyüşle bir günlük yol” anlamına gelmektedir. Halaçoğlu'nun *menzil* üzerine aktardığı bilgiler şu şekildedir:

“Konaklama noktaları birbirine eşit uzaklıklarda olmayıp her bir menzil coğrafi şartlara, emniyetin ve menzil ihtiyaçlarının sağlanabileceği yerlere göre değişik mesafelerde kurulmuştu. Menziller, ana ve tali yollar üzerinde haberin çabucak yerine ulaştırılabilmesi için üç saatten yirmi sekiz saate kadar olan mesafelerde tesis edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde resmî haberleşmeyi sağlayan posta teşkilâtı ve ordunun konaklama noktaları için kullanılan bir terim.” (2004: 159)

Bregel, *menzil*'in Orta Asya'da “bir günlük yürüyüş yolu” anlamına geldiğini ancak saatte kaç kilometreye denk geldiğinin farklı koşullara göre değişebildiğini dile getirmiştir (1999: 614).

Orta Türkçeden beri dilimizde olan *menzil* kelimesi *Firdevsü'l-İkbâl*'de 1 kere (461a/15), *manzıl* şeklinde ise 11 kere (384b/01, 420b/13, 450b/05, 430a/03, 434b/11, 436a/09, 450b/06,

450b/07, 481b/16, 487a/14, 514b/02) kullanılmıştır. İki konak arasındaki uzaklık anlamına gelen *manzillig* ve (512b/16) *manzillik* birer kere (448b/04) kullanılmıştır. “*Yek-şanba küni nahzat livâsın harekatğa (4) kirgüzüp yarım manzillik yol yürüp bir suniñ kenârın mazrab-ı bâr-gâh-ı gerdün-sâ ve maqarr-ı kevkebe-i (5) vâlâ kılıp dururlar.*” (448b/04)

Eserde *menzillik* şekli ise 11 kere (281b/11, 308a/10, 323a/17, 310b/01, 381a/12, 498a/15, 359b/03, 450a/01, 461a/14, 462a/02) geçmektedir. “*Ve üç menzillikde kéynidin yétüşüp katıg uruş vuķū' taptı.*” (310b/1)

2.1.4. *mîl*

Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te *mîl* kelimesine karşılık “(Ar. *mil* < Lat.) Kelime Latineden İngilizce ve Fransızca gibi Batı dillerine de geçmiştir.” ifadeleri yer almaktadır. (Ayverdi, Topaloğlu 2010: 823). Steingass *mîl*'in 4000 arşına denk geldiğini ifade etmiştir (1892: 1363). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nde *mîl* kelimesinin 4000 adımlık mesafe anlamında *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*'de geçtiği aktarılmıştır (Toparlı 2007: 1184). Tanju Oral Seyhan *mîl*'in 4000 *kağem*'e 12000 *yıgaç*'a denk geldiğini belirtmiştir (2007: 132). Kallek ise *Mîl* başlıklı yazısında şu ifadelere yer vermiştir:

“Kelimenin aslı Latince “bin” anlamındaki mille olup (Grekçe milion) Roma ordusunun - her iki ayakla birer tane olmak üzere- 1000 çift adımda yürüdüğü mesafeyi ifade etmek için kullanılmış, Roma İmparatorluğu'nun nüfuzu altındaki bölgelere de geçmiştir. Latin alfabesindeki “M” harfinin değeri de 1000'dir. Arap dilcilerinin, gözün erişebildiği mesafeyi gördükten sonra başka tarafa “meyl” etmesi sebebiyle bu uzaklığa aynı kökten “göz erimi kadar uzunluk” anlamında *mîl* adı verildiği şeklindeki açıklamaları bir yakıştırmadan ibaret olmalıdır.” (2005: 53)

Tüm bu açıklamalar *mîl*'in uzunluğu her bölgede muhtelif olan bir mesafe ölçüsü olduğunu göstermektedir. *Mîl* kelimesi metinde iki kere (353a/04, 340b/15) kullanılmıştır. “*Taîlası, kim (3) pañ-şanba küni durur érdi, çâşt-gâhda Kuncud Yarmanîñ sengeridin köçüp (4) Yengiçke saķķâsıda daryâniñ kırağın, kim masâfatı qorğangâ bir mîl durur.*” (353a/04)

2.1.5. *mişkal*

Arapça “ağır olmak” anlamına gelen *seķâlet* kelimesinden gelen *mişkal* “Son zamanlarda sâdece altın, gümüş, inci gibi kıymetli mâden ve mücevherleri tartmakta kullanılan ve kullanıldığı yere, zamana göre değişiklik gösteren, yaklaşık 1,3 veya 1,5 dirhem yahut 20 veya 24 kırat ya da 4,009 veya 4,80 gr karşılığı olarak kabul edilen ağırlık ölçüsü birimidir.” şeklinde tanımlanmıştır (Ayverdi, Topaloğlu 2010: 828). Günümüzde *miskal ile* “pek az miktarda, çok az ölçüde” *miskal miskal* “az miktarda, az sayıda” ifadelerinde yer bulan kelime “*Dostluk kantarla, alış veriş miskal ile.*” atasözünde de kullanılmaktadır (2010: 828).

Kallek, *miskal*'in terim olarak altın, gümüş, ilaç ve gülyağı gibi değerli şeylerin tartılmasında kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimi olduğunu ifade etmiştir (Kallek 2005: 182). Kallek, ayrıca kelimenin Akkadcasının meşkalu 1 meşkaltum 1 şiklu, Asurcasının şiklu, Ugaritçesinin şekal, Fenikecesinin mişkal, İbrancesinin şek el 1 mişekal 1 mişeköl, Aramkesinin şikla, Ermenicesinin

mitpal 1 mispal, Süryanicesinin siklôs 1 metkala şeklinde olduğunu, kelimenin Grekçeye siklos, Latinceye siclus şeklinde geçtiğini belirtmiştir. (2005: 182).

Metinde bu kelime iki kere (165b/12, 516a/5) kullanılmıştır. “*Ol hazrat alardın tanbîh-ı (10) balîğ bile ısturdâd u muâlaba kılip alarnı ‘uqûbat zındânîğa maḥbûs kıldı ve ıstı‘lâ-yı (11) a‘lâm-ı şevket ve istiksâr-ı â‘dâ-yı davlat için öz hazratığa maḥşûş bir tuğ-ı hürşîd-(12) furûğ yasattı kim anîñ mâhîça-ı duruḥşandasığa miñ mişķâl altun şarf (13) bolup cavâhur-ı girân-mâya bile zıynat u pîrâya taptı.*” (165b/12)

Ayrıca eserde “tartı, ölçü âleti, terâzi” anlamına gelen Arapça kökenli *mîzân* kelimesine de rastlamaktayız. Bu kelime iki kere (242b/17, 345a/09) kullanılmıştır. “*Bâ-vucûd ol durur kim munşıf-ı mîzân ve avâyıl-ı (10) ḥazân durur êrdi, arâzî-ı razm-gâhni şamşîr-ı şâ‘ıka-bâr damıdın abr-ı nîsânîñ (11) yamğuru dék ḥûn-rîzlik körgüzüp mufısdılar ḳanıdın gülistân kılip dururlar.*” (345a/09)

2.2. TÜRKÇE KÖKENLİLER

2.2.1 İnsan Uzuvarından Yararlanma (Antropometrik sistem)

İnsan vücudunun ölçülerini konu edinen bilim dalına antropometri denmektedir. İnsana en yakın kavramlar olan organ adlarının ölçü adı olarak kullanılması şartıcı değildir çünkü bu kavramların her dilde kullanım sıklığı fazladır. Günümüzde de *avuç*, *parmak*, *karış* kelimeleri ölçü ifade etmek için kullanılmaktadır.

2.2.1.1. *avuç*

Türkiye Türkçesinde *avuç avuç* “bol bol, avuç dolusu”; *avuç dolusu* “(para için) pek çok”; *avuç içi kadar* “(yer için) pek küçük” ifadelerinde miktar bildiren *avuç* kelimesi *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*’te “(Eski Türkçe *adut*>*ayut>*avut*>*avuç* sayı sıfatlarıyla) Elin hafifçe kapatılmasıyla meydana gelen çukurluğun alabileceği miktar.” ifadeleriyle açıklanmıştır (Ayverdi, Topaloğlu 2010: 88). Clauson’un bu kelime için aktardığı bilgiler şöyledir:

“Temel olarak ‘avuç dolusu’ fakat bazen de ‘avuç içi’; kelimenin yapısının oldukça olağandışı fonetik bir olaya sahip olduğunu, -u- ve -d-’nin etkisi altında -y- yerine -v-/-w- olmuştur, belki de buna karşılık, -t XI. yy’da -ç olmuştur. Bütün modern şivelerde yaşayan bir kelime olan *avuç*; tarihi metinlerden Uyg. VIII, Hak. XI., Çağ. XV., Harz. XIV., Osm. XIV. *avuç* ‘avuç’ pek çok metinde geçmektedir. XVIII. Rumi’de ‘avuc oyunu’ bir çeşit kumar, tahmin oyunudur. Herhangi bir şeyi elinde tutmak ve tek mi çift mi diye soru sorarak oynanan oyunun adı, yanlış bilen oyunu kaybeder.” (1972: 44)

Räsänen’e göre *avuç* kelimesi, *adut*~**abuç bulaşma ses hadisesiyle*, Doerfer’e göre *adut*>*avut*> analogi ses hadisesiyle, Eren’e göre *adut*>*ayurt>*avut* biçiminde fonetik bir değişimin sonucunda *avuç* olmuştur (Eren 1999: 25). *Derleme Sözlüğü*’nde *koşamlamak* “İki elin yan yana gelmesiyle oluşan *avuçla* ölçmek” anlamına gelmektedir: *Buğdayı koşamladım, on koşam geldi.* (-Çr.) (DS XII. cilt: 4566).

Eserde *avuç* kelimesi *bir avuç* şeklinde dört kere (14a/15, 20b/9, 62b/5, 111b/4, 112a/11, 515b/02) geçmektedir. “*Cārūd-ı mardūd bir avuç tofrağ alıp Nūḥ ‘alayhi’s-salāmniñ mubārek (10) yüziğa urdı.*” (20b/9)

2.2.1.2. *barmak*

XIII. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanan, Eski Türkçede *erñek* şeklinde geçen kelime “Eski ölçü sisteminde 1586 yılına kadar arşının altmışta birine, bu tarihten sonra yirmi dörtte birine eşit olan uzunluk ölçüsü birimi, bir parmak kalınlığında uzunluk ölçüsü.” şeklinde tanımlanmıştır. (Ayverdi, Topaloğlu 2010: 978). Günümüzde *parmak kadar* “çok küçük, küçücük” anlamında kullanılmaktadır. *Parmak* kelimesinin hem tarihi ve çağdaş lehçelerde kullanımı hem de kökeni ile ilgili pek çok yayın mevcuttur.³

Derleme Sözlüğü’nde *parmak* kelimesini karşılayan ve parmakla ölçmek anlamını veren kelimeler şunlardır:

barmak, barmak (I) [barmah, barnak (I)] 1. Parmak. (-Ba.; iğneciler *Mudurnu -Bo.; Anaraş *Sürmene -Tr.; Çilehane *Reşadiye -To.; Danışman *Fatsa, Kuzköy *Akkuş -Or.; Nefsiköseli *Görel -Gr.; -Gm.; *Kilis -Gaz.; *Antakya -Hat.; Karaçay, Başhöyük aşireti *Kadınhanı -Kn.) [barmah]: (*İğdir ve köyleri -Kr.; *Erciş -Vn.) bannah Parmak. (-Yz.; Kızılcın *Sarıoğlan -Ky.) (DS, I. cilt 2009: 534)

[*barnak* (I)]: (Örkenez *Yalvaç, Senir *Keçiborlu, Uluğbey *Senir-kent, Gönen -Isp.; -Brs.; *Sivrihisar -Es.; Tepe, *Seben, Hacıahmet *Düzce -Bo.; Taşoluk *Göksün, -Mr.; *Yayladağı, *Antakya köyleri -Hat.; -Yz.; Hasanoğlan, Kıbrıs -Ank.; Yahyalı *Develi -Ky.; -Kn.; -Ada.; Sökün, Kocabük *Silifke, Hacıhamzalı *Tarsus, Burhan -İç.) *barnak* Parmak. (Dereçine *Sultandağı -Af.) (DS, I. cilt 2009: 534) hamak, hamak [*bamrak, baimak (I), barbah*] Parmak. (Hisarardı *Yalvaç -Isp.; Kayadibi, Çeltik *Yeşilova, *Tefenni -Brd.; Oğuz *Acıpayam, Karahisar *Tavas, Homa *Çivril -Dz.) [*bamrak*]: (Hasanoğlan -Ank.) [*bannak* (I)]: (Sarıköy *Merzifon -Ama.; *Bor -Nğ.; Tozkovan, Sey-men *Gülнар -İç.) [*barbah*]: (Koyunderе *Ahıska -Kr.) ’ (DS, I. cilt 2009: 534)

başak tutmak. (-Kr.) boğumlamak (I) Her hangi yuvarlak bir şeyin çevresini, başka bir şeyle karşılaştırmak amacıyla, sağ elin baş ve orta parmaklarıyla kavrayarak ölçmek. (*Mesudiye -Or.) (DS, I. cilt 2009: 534).

³ Ayrıntılı bilgiye ulaşmak için bk. Tuncer Gülensoy, **Türkçe ve Altay Dillerinde "Parmak" Adları (Parmakların Vücut Diline Katkıları)**, (<http://www.kulturevreni.com/22-7.pdf/3.11.2017>); Emine Gürsoy-Naskali, (1997). “Türkçede Parmak ve Beş Parmağın İsimleri”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, S. 8, s. 233-240.; Levent Doğan, (2005). “Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir İnceleme – ana ve ara temel kelimeler-”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 6, S. 1, s. 141-163, Edirne; Mine Nakipoğlu, (2009). “Türkçede Kullanılan Vücut Sözcükleri [Words For Body Parts In Turkish]”, **In Proceedings of 22nd National Conference on Turkish Linguistics**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, s. 319-330.; Engin Çetin, (2012). “Uygurca *Kiçig Erngek*, Karahanlı Türkçesi *Çıçalak* Ve Türkiye Türkçesi *Serçe Parmak* Sözcükleri Üzerine”, **Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literatures and History of Turkish or Turkic**, Prof. Dr. Mehmet Aydın Armağanı, Volume/Sayı 7/4, Fall/Sonbahar 2012, s. 1217-1227.; Yaşar Tokay, (2012). “c ve Çıçamuk ‘Yüzük Parmağı’ Kelimeleri Üzerine Bazı Düşünceler”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 5, S. 22, s. 204-210.

bir çimdik [bir çimdik] İki parmak tutamı kadar. (*Tarsus -İç.) [bir çimdik]: (-Kr.; -Yz.) (DS, II. cilt 2009: 1222).

cerek (III) Baş parmakla işaret parmak arasındaki uzunluk. (*Arpaçay -Kr.) (DS, II. cilt 2009: 885).

parmaklamak Parmakla ölçmek: Çapıtı parmakladı. (Ülkü -Brs.) *parnak* Parmak. (-Nğ.)

çenge Parmaklar aşağı doğru olarak elin alabileceği ölçüde, avuç dolusu. (Kerkük) (DS XII. Cilt: 4477).

çiplik (III) Baş ve işaret parmaklarının arasındaki açıklıktan ibaret olan bir ölçü. (Ayşepınar -Ky.)

çippek [-> *çipik*]

çippen [-> *çipik*]

çipre [-> *cibre* (I)]

çipri [-> *çirpi* (I) -1] (DS, II. cilt 2009: 1234).

Bregel, Harezmi'de bir parmak ölçüsünün 2.2 cm'ye denk geldiğini ifade etmiştir (1999: 634). Metinde *barmaq* kelimesi ölçü anlamında bir kere kullanılmıştır. “*Çün âftâb-ı İskenderî sıpıhr-ı nil-günniñ [322b] (1) daryâ-yı ahzârığa keştî-ı nûr sürüp durur. Bâ-vucûd kim tēñizniñ muzı tört (2) barmaq ve yarım qarışdın ziyâda qalın toñmay durur érdi.*” (322b/2)

2.2.1.3. *karı*

Clauson kelimenin temel anlamının dirsek olduğunu ancak bu kullanımının haricinde sıklıkla bir ölçü terimi olarak kullanıldığını belirtmiş, dirsekten parmak uçlarına kadarki uzaklığı belirten ölçü terimi olan kübitle eş değerde kullanıldığını ifade etmiştir (1972: 644). Eski Türkçeden beri kullanılan bu kelimeye ilişkin Yamada 30 cm'lik bir uzunluk olduğu bilgisini vermiştir (1993: 274).

Babür'ün *Mübeyyen* adlı eserinde bir tutamın yarım *karı*'ya, bir *karı*'nın altı tutama geldiği bilgisi mevcuttur (Oral Seyhan 2007: 130). Bregel, *karı*'nın Harezmi'de 149 cm'ye denk gelen bir ölçü olduğunu ifade etmiştir (1999: 631). Şeyh Süleyman Efendi kelimeye karşılık “bir kulaç, iki zira (dirsekten orta parmak ucuna kadar olan uzunluk ölçüsü)” açıklamasını yapmıştır (1298/1881: 218).

Metinde kelime beş kez (20b/15, 21a/4, 274a/09, 273a/07, 274a/10) kullanılmıştır. “*Bu nahrınıñ bağlanğan yériniñ (9) ‘arzi yüz seksen qarıdın köp érdi ve ‘umkı altmış.*” (274a/09)

2.2.1.4. *karış*

Karış, başparmak ile serçe parmak arasındaki açıklık kadar olan uzunluk birimidir. Bregel, Harezmi'de bir karışın yaklaşık 22-23 cm'ye denk geldiğini ifade etmiştir (1999: 634). Clauson, *karı* ve *karış* kelimelerinin önce silah anlamında sonradan ölçü birimi olarak küçük ses değişiklikleriyle bütün Türk lehçelerinde kullanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca *karış* kelimesini <*kar-dan türemiş isim şeklinde vermiş, anlamı için “açılmış başparmakla küçük parmağın ucu arasındaki mesafe” ifadelerine

yer vermiştir (1972: 644-645). Gülensoy kelimenin *karı-* fiiline *-ş* fiilden isim yapma eki gelerek oluşmuş bir isim olduğunu ifade etmiştir. (2007: 470).

Kaşgarlı'nın eserinde geçen “*Ol barçın qarışladı.*” (O ipekli kumaşı karışladı [karış miktarına göre ölçtü] (DLT III, 335).” örneğinden hareketle *qarış*'ın kumaşların ölçümünde kullanıldığını anlamak mümkündür (Atalay 1991-1992). Çağataycada sıkça kullanılan bu kelime için Arat, *qarış* <*kar-ı+ş*'ı ‘gerilmiş hâlde başparmak ucundan ‘serçe’ parmağın ucuna kadar uzanan bir mesafe ölçüsü olarak vermiştir (Arat 1987: 616).

Firdevsü'l-İkbâl'de *qarış* kelimesi beş kez (322b/02, 325a/04, 325a/05, 497b/10) geçmiştir. “*Bā-vucūd kim tēñizniñ muzı tört (2) barmaq ve yarım qarışdın ziyāda qalın toñmay durur érdi.*” (497b/10) “*Daryā taşlap yüzide bir qarış yā iki qarış (11) çağlıq su ve astı oymalay durur érdi.*” (322b/02)

2.2.2. Doğa Unsurlarından Benzetmeler (Metaforik Kullanımlar)

Nesnelerin nicelik bakımından ölçülendirilmesinde, doğaya ait herhangi bir unsurdan yararlanılarak benzetmeye dayalı unsurların kullanımıyla ilgili anlatım biçimleri meydana getirilmiştir. Bu anlatım biçimine dil biliminde, *deyim aktarması~metafor* denilir. Ünlü dil ruhbilimcisi Kainz, deyim aktarmalarının dil yaşamının ilk belirtisi olduğuna değindikten sonra “Dil, metaforik bir temele dayanır. Her dil az ya da çok, bir deyim aktarmaları sözlüğüdür.” (Aksan 2006: 63) görüşüne yer vermiştir.

2.2.2.1. ok atım

Dört yüz zira ölçü yerine kullanılan bir tabirdir. Bir okun en çok gittiği adım esas alınarak bu ad verilmiştir (Pakalın 1993: 721). Bu ifadeye sözlüğünde yer veren Kaşgarlı *oktam* kelimesine “ok atımı (DLT I)” karşılığını vermiştir (Üşenmez 2006: 324).

Melek Özyetgin, *ok* ile “menzil, mesafe” anlamında kullanılan *atım* kelimelerinin birlikte kullanılması ile ifade edilen metaforik kullanımı şöyle açıklamıştır:

“Buradaki metafor modeli, kaynak alan olan ok ile hedef alanı olan mesafe arasındaki mantıksal ilişkilendirmeye ortaya çıkar. Burada metafor şemasında birim olarak kullanılan *ok* (~*tir*), teğet ve çizgisel hareket eden bir nesnedir. Ve hızlı bir nesne olarak varılacak uzak ve aşağı yukarı belirli bir mesafeyi gösterir. Çünkü okların da metrik açıdan bilinen bir menzili vardır. Burada hedef olarak belirli bir uzaklığı gösteren bu ölçü metaforunda maddenin fonksiyonel özelliğinin kaynak olarak alındığını görüyoruz.” (2007:1415-1416)

“Menzil, mesafe, ok veya merminin gidebileceği mesafe” anlamına gelen bu ifade metinde bir kere kullanılmıştır. “*Andaқ durur kim Töre Murād Şūfīniñ havlısı bile Seyyid Nazar Biyniñ (9) ribātniñ aralıǵıǵa barıp durduқ. Ma‘lūm bolsun kim Töre Şūfī-(10) niñ havlısı qal‘aǵa dāhıl durur- ve Seyyid Nazar Biyniñ ribātı bir oқ atım (11) uzaқ durur érdi.*” (289b/10)

2.2.3. Nesnelere dayanarak tanımlanan adlar (Metonomik kullanımlar)

2.2.3.1. *batman*

Orta Türkçeden itibaren kullanılan *batman* kelimesi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te* “(Kökü kesin olarak belli olmayan kelimenin Orta Farsça [Soğd.] *patmān* “ölçü”den geldiği ileri sürülmektedir.) Yerine veya ölçülen mala göre birimi değişen (ülkemizde 2 ile 8 okka arasında) eski bir ağırlık ölçüsü.” olarak tanımlanır (Ayverdi, Topaloğlu 2010: 123). Gülensoy *batman* kelimesinin *bat* ismine (bir tür takoz) *+mAn* ekinin eklenmesiyle oluşmuş ‘eski bir ağırlık ölçüsü’ olduğundan söz eder (2007: 21). Kaşgarlı, sözlüğünde *batman*’ı bir ağırlık ölçü terimi olarak açıklamıştır (Üşenmez 2006: 50).

Clauson, ‘something which sinks’ (i.e. in the scales) “belli bir ölçüde bir şeyin içine battığı” gibi bir anlam verdiği *batman*’ın etimolojisi hususunda “bat-” fiilini esas almıştır (1972: 305b). Özyetgin ise bu terimle ilgili olarak şunları belirtir: “...ağırlık birimi olarak geniş Türk coğrafyasında yaygın bir kullanım alanı olan Soğd kökenli *batman* terimi de Uygur metinlerinde et, pamuk, darı, buğday, un için ağırlık ölçü birimi olarak kullanılmıştır.” (2003: 198). Bregel, Hive *batman*’ının 3,5 Tebriz *batman*’ına denk geldiğini, Hive *batman*’ının ise 10,5 kg’a denk geldiğini belirtmiştir (1999: 579). Redhouse “*A weight that varies from two to eight oqas; , i. e., from 5V2 to '22 lbs. avoirdupois.*” (1987: 370) açıklamasını yapmakla birlikte net ve kesin bir *batman* ölçüsünün olmadığını, sahaya göre değişebilen, belli bir aralığı içine alan bir ağırlık ölçüsü olduğunu ifade etmiştir.

Cengiz Kallek, *Batman* adlı makalesinde kelimenin kökenine dair F. W. K. Müller’in görüşünü aktarmış, bu görüşün kabul gördüğünü ifade etmiştir:

“*Batman* isminin hangi dilden geldiği ve kelime anlamı kesin olarak bilinmemektedir. İleri sürülen çeşitli görüşler arasında en çok kabul göreni F. W. K. Müller’in, Orta Farsça (Soğdca) *patman*, *patimana*, Pehlevicede *patman*, *patmanek*, Farsça *peyman*, *peymane*) ‘ölçü’ kelimesinden geldiği yolundaki görüşüdür.” (1992: 199)

Kallek ayrıca *batman*’ın değerlerini Harezmi’de XVIII. yüzyıl 3,788 kg ve 7,371 kg, Hive’de XIX. yüzyılda 20,475 kg, Hezaresp’ta XIX. yüzyılda 20,475 kg şeklinde vermiştir (1992: 199). Bunun yanı sıra kelime *Derleme Sözlüğü*’nde şu kullanımlarıyla karşımıza çıkmaktadır (DS, I. cilt 2009: 572):

batam [*batmon*]: Miktarı yer yer değişen eski bir ağırlık ölçüsü, *batman*. (Çepni *Gemerek -Sv.)
batman (III): 200 m²’lik arazi ölçüsü. (*İğdir köyleri -Kr.) *batmanhk* (I): Bir *batman* ağırlığında: Alın kaçannı *batmanhk* cizmeninen ? (*Bor -Nğ.)*batmanhk* (II) [*batman* (I)]

batman taşr: Bezirhanede helezonî için alt ucunda bulunan kantardaki top vazifesini gören taş. (-Kr.; -Nğ.)*batman terazi*: Bir *batman*dan büyük ağırlıkları tartmak için kullanılan büyük terazi. (*Bor -Nğ.) (DS, I. cilt, 2009: 572).

batman terezi: Büyük terazi. (Dereçine *Sultandağı -Af.) (DS XII. Cilt: 4449)

bir çelik, bir çerik Dört *batman*. (*Boyabat -Sn.)

buçuk: Yarım batman (7.697 kg.lık eski bir ölçü) sıvı alan bakır kova, kap. (*Ermenek -Kn.)

seklem (II):10 batman (un vb. şeyler): Altı nüfuslu eve bir seklem un bi ay gider. (*Ereğli -Kn.)
(DS, V. cilt 2009: 3573).

Firdevsü'l-İkbâl'de *batman* kelimesi sekiz kez (73a/11, 73a/13, 113b/11(2), 113b/12, 508a/16, 508a/16) kullanılmıştır. “(*Hîvağ batmanı*) *Her kişi, kim dostlığda (8) cān-bāzlıg kılıp érđi, manşab u soyurğalāt bile sar-afraz kıldı ve iki ay- (9) dın soñ Cahān-gîr Hānnı hal' kılıp Aqım Hān ibn 'Ādil Sulţānnı daşt-ı Kıpçağdın (10) keltürüp pād-şāh kıldı ve az çağda kaht balāsı murtafi' bolup andağ arzānlıg boldı, kim iki (11) yarmağğa bir uluğ koy, bir dīnārga Hîvağ taşı bile kırk batman buğday ve altmış batman (12) cüveri bérđiler. Ol uçurda Hîvağ batmanı Tabrîzğa üç yarım batman érđi.*” (113b/12) (*Hîvağ* y.a. Hive'nin eski adı. Metinde *Hive* şekli hiç geçmemektedir. *Hîvağ batmanı* Hive'de kullanılan bir ağırlık birimidir.)

2.2.3.2. *gez*

Bregel, *gez*'i “Harezmi'de 106-107 cm'ye denk gelen kara ölçüsü.” olarak tanımlamıştır. (1999: 621) Bu kelime için Steingass “bir metre kumaş ölçmek için; 24 parmak veya altı el uzunluğu ölçmek; ölçüsü normal boylu bir adamın yarısı yüksekliğine eşit” anlamını vermiştir (1892: 1087).

Bâbü'r'ün *Mübeyyen* adlı eserinde, *gez* teriminin uzunluk terimi olarak kullanıldığından bahsedilir, ancak bu terimin kullanıldığı dönemde tam olarak kaç cm'ye denk geldiği belli değildir. “*Çağatayca Zâfernâme Tercümelere*”nde *gez* terimi, *karı* terimi ile karşılanmıştır (Oral Seyhan 2007: 124–125). Redhouse'da “A cubit, of about 26 inches; also an ell of 42 inches.” anlamı verilmiştir (1987:1543). Kazak Türkçesinde *kezdey* “arşın kadar, bir arşın boyu”, *kezdik* “bir arşınlık” terimleri de kullanılmaktadır; A. V. Dibo, antropometrik sistemde ‘*gez-kez*’i göreceli sistemde değerlendirmektedir (Atmaca 2009: 39). *Mükemmel Osmanlı Lugatı*'nda *gez* için “endaze, ölçü ipi (lisanımızda bir kere, bir defa manasına olarak istimal olunan *gez* bundan mehuzdur.)” ifadelerine yer verilmiştir (Reşad, Nazima: 2009: 107).

Gülensoy da, Eski Türkçeden bu yana kullanılagelen bir kelime olduğuna işaret etmiş ve Anadolu ağızlarında *sıra*, *nöbet* anlamında kullanımına dikkat çekmiştir (2007: 505). Bu kelime metinde 8 kez (211a/08, 224a/12, 272b/07(2), 273a/08, 274a/09, 274a/10, 325a/06) kullanılmıştır. “*Ters Açar atlıg yana bir nahrça bar érđi. 'Arzi otuz gez ve 'umkı altı karı (11) durur érđi.*” (274a/10)

2.2.3.3. *yığaç*

Bregel, Eski Türkçeden beri kullanılan *yığaç*'ın *fersah* ile aynı uzunluğu karşıladığını belirtmiştir (1999:609). Dolayısıyla Harezmi'de 9-10 km'ye karşılık gelen bir ölçü olduğunu söylemek mümkündür. Şeyh Süleyman “*ağaç menzil, mesafe-i fersah, yığaç fersah, ferseng ve bazı yerde bir kulaç itibar olunur.*” ifadelerine yer vermiştir (1298/1881: 15-312).

Yığaç'ın devir ve mıntıkaya göre değişen bir uzunluk ölçüsü olduğunu belirten Arat, kelimeye dair şu bilgileri vermiştir:

“Babür’ün *yığaç* ile gösterdiği mesafe bugünkü ölçülere göre, 4-8 İngiliz mili arasında değişmektedir (Beveridge). *Yığaç* tâbiri Farsça nushada *ferseng* ile tercüme edilmiştir. Radloff, ağaç (Osm. Âzer.) ‘6,4 – 7,4 km.’, (Krm.) ‘aş.-yk. 70 cm.’, *yığaç* (Çağ.) ‘aralarında bir üçüncü şahsın sesin işitebilecekleri derecede birbirinden ayrı bulunan iki şahıs arasındaki mesafenin üç misli’ ve *yığaç* (Osm. Z.) ‘ferseng’; krş. İslâm ansiklopedisi, mad. *ağaç* ‘bir İspanyol fersahı (=4 İtalyan mili=6 klm.=4 İngiliz milinden bir az eksik)’; bk. bir de Beveridge, s. 4, not 5: *yığaç* = *ferseng* = aş.-yk. 6 klm. Babür, kürûh tâbirinin *mîl* mukabili Hintçe bir isim olduğunu tasrih ettiği hâlde, aynı tabiri eserinin Türkistan’a ait kısmında da kullanırken, bunu *yığaç* karşılığı almış gibi görünmektedir.” (Arat 1987: 667- 668)

Derleme Sözlüğü’nde “*İğaç*, aşağı yukarı beş kilometrelik uzaklık ölçüsü, fersah, (-İz. ve çevresi; -Sv.) (DS 2009, IV. cilt: 2457); *ığaç* eskiden kullanılan bir çeşit uzunluk ölçüsü, fersah. (Haşhaşı, -Eze.)” şeklinde karşımıza çıkmaktadır (DS 2009, IV. cilt: 2510).

Metinde ise iki kez (47a/6, 247a/07) geçmektedir. “*Ammā ol dar-band Kınağnıñ şarkı (5) dahanasıdur -kim andın duşvârlık bile murūr éterler- ve Kınağ bir yoldur -kim (6) arkası sar-tā-sar Biyik Tağ ve kıblası payvasta Amu daryāsıdur- ba‘zı yérleridin (7) havâtır bile ötüür ve tülü bir yığaç yol durur.*”(247a/07)

2.2.3.4. *nıza boyı*

Kökeni Farsça olan ve mızrak anlamına gelen *nıza* Eski Türkçede *bōd* şeklinde olan “boy” kelimesi ile birleştiğinde *nıza boyı* ölçü ifade etmektedir. *Nıza boyı* “mızrak uzunluğuna denk (yaklaşık) gelen bir ölçü” adıdır.

Metinde bir kez kullanılmıştır. “*Ammā bu habar kün nıza boyı köterilmesdin (16) burun sudda-ı hılâfat mulâzımlarınıñ sam‘ığa yétip amūr-ı roşan-zamır Kılıç (17) ‘İnağ ve H(v)āca Cān H(v)āca ve Muḥammad Çān Bég ve Hudāy Nażar Bég ibn Küçek ‘İnağ ve Muḥammad Kılı Bég [285a] (1) ve Dosım Bahādur ve Salağ Sar-dār ve gayru-hum ba‘zı mutacannıda bile -kim (2) her biri sıpāhnıñ hulāşası érdi- buyuruldı.*”(284b/15)

2.2.4. Bazı gramatikal öğelerin ölçü fonksiyonunda kullanılması:

2.2.4.1. *Sayı İsmi + künlük/künlük*

Metinde sayı isminden sonra *künlük* beş kere (320a/17, 320b/11, 384a/17, 425b/08, 462b/06) ve *künlük* şeklinde (130b/12) iki kere sayı ismi ile kullanılmıştır. “*Ma‘lüm-ı hātır-ı aşraf bolsun kim (11) bu kırnıñ üsti ve hadd-ı şımāl sar-tā-sar kum durur ve ‘arzı ekşer mavāzi‘ da üç künlük ve köprek (12) masāfat durur.*”(320b/11)

bir künlük/iki künlük yol: “*Mankūldur kim (12) ol bir künlük yoldın ve ba‘zı dép dururlar kim iki künlük yoldın kişini körüp ton ve atı- (13) nıñ kıyası rengde érkenin añlar érdi.*”(130b/12)

2.2.5 Namaz Vakitleri veya tan/seher /kéçe vakit isimleriyle gramer birlikleri kullanarak bunlar arası mesafelerin belirtilmesi

2.2.5.1. Sıfat + Zaman İsmi:

k.+ğaça (67a/7, 99a/1, 126b/3, 155b/11, 177b/07, 193b/16, 249a/09, 251b/07, 252b/08, 256b/15, 281b/12, 283a/09, 508a/17, 396a/10, 407a/17, 342a/16, 506b/07, 518b/15, 385a/07, 398a/13, 420b/16); *k.+geçe* (iki küngeçe) (113a/8), *k.+geçe* (on kün): “*Hıvaqnı nuzûl-ı masarrat-vuşûlı bile firdavs-nışân kıldı (8) ve bahādurlar iki küngeçe izidin qavup köp kişini maqtûl u ma'sûr kılıp qayttılar (9) ve bad-ğ(v)âhlar atrâf-ı 'âlamğa âvâra boldılar.*” (396b/08)

yarım aqşam: “*Süyün Biy ve Oraž 'Alî Biy başlığ Aral sıpâhdın dört yüz atlığ bile kélip Zu'l-hıcca (10) ayınıñ törtlençi kéçesi -kim çahâr-şanba aqşamı durur érdi- yarım aqşamda (11) qal'aga kirdi.*” (234a/10)

ylğaça : (28a/12, 28b/14, 33a/8, 46a/12, 100a/9, 145b/10, 267b/06, 270a/17, 374a/13) “*Qoñratdın qaçıp Manqıtğa kirip (9) ikki yarım ylğaça arada muhârabât u muqâtalât vâkı' bolup 'âkıbatu'l-amr Muhammad Nazar Biy zafar tapıp Han Keldini (10) tutup öltürüp camı' Aral memâlikğa hâkim-i bi'l-ıstıqlâl bolup durur.*” (100a/9)

birer sâ'at muddatığaça: “*Şanba küni andın köçüp Hıtâyğa yek-şanba küni atlanup Kerkinin havlîsıda (4) birer sâ'at muddatığaça ıstırâhat körgüzüp namâz-ı dıgerde sheerge nuzûl-ı ıclâl körgüzüp dururlar.*” (406b/4)

ikki aqşam muddatığaça: “*Çün ol hazrat (5) Taş Havzda ikki aqşam muddatığaça tavaqquf körgüzüp Qılıç Niyâz Baynıñ havlîsığa ve andın (6) Qaraça Köliğa nuzûl étip dururlar.*” (425b/5)

2.2.5.2. İsim + DİN + İsim+ gaça/geçe

çâştgâhdın tüşğaça: “*Bahādurlar calâdat kılıçın niyâm-ı intıqâmdın çıkarıp çâştgâhdın tüşğaça (13) katl u küşiş kılıp ma'reke-i kâr-zârda mubârazat dâdın bérıp dururlar.*” (126b/12)

şubhdın tâ şâmğaça: “*Umarâ-yı mezkûr (3) farmân-ı vâcıbu'l-ıız'ân mucıbı bile 'amal kılıp barça ittufâk bile atlanıp şavlat-ı tamâm (4) ve şevket-i lâ-kelâm bile ol qal'aniñ atrâf u cavânıbın aylanıp şubhdın tâ şâmğaça (5) muhâşara amrığa ıştıgâl körgüzüp dururlar.* (490a/04)

şubhdın tâ kéçeğaça: “*Soñğı kün (3) Qarık Kölin avlap kéçesi hâtamlıq masnadığa oturup umarâ ve béglarğa (4) her kimniñ öz martabasığa köre pança-ı ihsânıdın andağ zar-pâşlıq kılıp dururlar kim (5) 'akl muhâsıbı andın 'âcız kélip durur ve ér tañdağı şubhdın tâ kéçeğaça in'âmât-ı firāvân ve (6) soyurğalât-ı bî-pâyân bile nudamâ u hudamâ ve ahl-ı mevkibğa mahzûz u bahramandlıq (7) yétkürüp dururlar.*” (249b/05)

şubhdın pîşingğaça: “*Bu cihatdın şubhdın pîşingğaça sıpâh-ı nuşrat-panâh muhârabâ ve muqâtala amrığa (11) kıyâm körgüzdiler.*” (418a/10)

2.2.5.3. Tekrar Grubu:

Kéçe ü kündüz tekrar grubu metinde üç kez (21a/3, 25b/17, 103b/6) kullanılmıştır. “*Al-kıssa kırk kéçe ü kündüz tūfān (4) tazāyud u taraqqī tapıp ol martabağa yétti kim tağlardın kırk qarı ötdi. (25b/17) Üç kéçe ü kündüz anasınıñ sütin émmedi.*” (21a/3)

SONUÇ

Son dönem Çağatay Türkçesinin önemli eserlerinden biri olan *Firdevsü'l-İkbâl*, çöller, Aral gölü, Amu Derya'nın önceki yatağı ve Hacim Han'ın hanlığı döneminde Amu Derya'nın yatağının değiştirilmesi, kanallar, ırmaklar, denizler, köprüler, hisarlar vb. hakkında ilgi çekici coğrafi bilgileri içerdiğinden uzunluk ve mesafe ölçü adları eserde önemli yer tutmaktadır. Bir vakanüvis gibi olayları günbegün anlatan yazar sefere çıkılan yerleri, savaş neticesinde kazanılan ganimetleri, Hive Hanlığı'nın tarihi bilgilerini aktarırken de ölçü adlarından yararlanmıştır. Hive Hanlığı devlet teşkilatında tüccarlar ve zanaatkârlarca kullanılan ölçü ve tartıların doğru olup olmadığı ile ilgilenen kişiye reis adı verilmiştir. Eserde ayrıca Muhammed Rahim Han'ın atadığı reislerin adlarını (Muhammad İşan'ın torunu Baba Mahzum Hezaresp riyasetine, Damulla Muhammed Nazar Kongrat Koş Köprüki'nin Kongrat reisliğine ve Damulla Muhammed Şerif Hezaresbi de Şahabad reisliğine atanmıştır.) ve bu reislerin sergiledikleri tutumları da tespit etmek mümkündür.

Eserde geçen ölçü adları antropometrik sistemden (insan ve hayvan uzuvlarından yararlanma), metonomik uygulamalardan (nesnelere dayanarak yararlanma), metafor kullanımından (doğa unsurlarından benzetmeler), çeşitli gramer unsurlarından ve yabancı dillerden ödünçleme yoluyla türetilmiştir. İnsana en yakın kavramlar olan organ adlarının adlandırma sırasında en başta gelen kavramlar olması şaşırtıcı değildir çünkü bu kavramların her dilde kullanım sıklığı fazladır. Eserde ağırlık ölçüsünden çok mesafe ve uzunluk ölçüleri daha sık kullanılmıştır. Yine eserde geçen ölçü adlarının kullanıldığı bölgeye ve zamana göre değişiklik gösterdiği, ölçüde belli bir standardın yakalanamadığı tespit edilmiştir. Örneğin *batman*'ın değeri Hive'de XIX. yüzyıl 20,475 kg'a, Fergana'da yine XIX. yüzyılda 262,088 kg'a, Ürgenç'te 40 kg'a karşılık gelmektedir. Dolayısıyla ölçü adları üzerine yapılan çalışmalarda hem eş hem de art zamanlı yöntemle çalışmakta fayda vardır. Çalışmamızda eserden tespit edilen ölçü adlarının bazılarının ağızlarda ve ölçünlü dilde ses değişiklikleri ile bugün de kullanıldığı, bazılarının ise değişmeden günümüze kadar geldiği tespit edilmiştir.

KISALTMALAR VE İŞARETLER

Ar.	Arapça
bk.	Bakınız
C.	Cilt
cm	santimetre
Çağ.	Çağatayca

çev.	Çeviren
DLT	Dîvânü Lugati't-Türk
DS	Derleme Sözlüğü
gr	gram
Hak.	Hakaniye Türkçesi
Harz.	Harezmce
haz.	Hazırlayan
kg	kilogram
m ²	metrekare
Osm.	Osmanlıca
s.	sayfa
S.	Sayı
TDK	Türk Dil Kurumu
Uyg.	Uygurca
Yay.	Yayınları
<	Kökeni veya morfolojisi
~	Değişik iki şekli gösterir.

KAYNAKÇA

AKSAN Doğan, (2006), **Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlam Bilimi**, Ankara: Engin Yayınevi.

ARAT Reşit Rahmeti, (1987), **Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Vekayi, Babur'un Hatıratı**, C. 1-2, Ankara: TTK yay.

ATALAY Besim, (1991-1992), **Divanü Lugât-it-Türk Tercümesi I-IV**, Ankara: TDK yay.

ATMACA Emine, (2009), "Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları", **Türk Dil Kurumunun Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 27. sayı, s. 21-48.

AYVERDİ, İlhan ve TOPALOĞLU Ahmet, (2010), **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

BREGEL Yuri, (1999), **Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Rıza Mirab Agahi, Firdaws Al-iqbâl (History of Khorezm)**, Brill, Leiden-Boston-Köln.

CLAUSON S. G., (1960), **Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Han**, Facsimile Text with an Introduction and Indices, London.

----- (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford: Oxford University Press.

DOĞAN Levent, (2005), “Türk Dilinde Organ Adları Üzerine Bir İnceleme -Ana ve Ara Temel Kelimeler”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 6, S.1, s. 141-163.

ERKAL Mehmet, (1991), “Arşın”, **DİA**, C. 3, s. 411-413.

EREN Hasan, (1999), **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Ankara: Bizim Büro Basım Evi.

FAYDA Mustafa, (1993), “Cerib”, **DİA**, C. 7, s. 402.

GÜL Bülent, (2004), **Eski Türk Tarım Terimleri, “Ölçüler”**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÜLENSOY Tuncer, (2007), **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, Ankara: TDK yay.

GÜMÜŞATAM Gürkan, (2012), “Eski Türk Tıbbında (XIV-XVI. Yüzyıllar) Ölçüler ve Ölçme Usulleri”, **Turkish Studies**, 7/1 Volume, Winter, s. 1189-1216.

HALAÇOĞLU Yusuf, (1995), “Fersah”, **DİA**, C. 12, s. 412.

----- (2004). “Menzil”, **DİA**, C. 29, s. 159-161.

HİNZ Walther, (1955, 1990), “İslam’da Ölçü Sistemleri”, **Marmara Üniversitesi Yayınları No: 487**, (çev. Acar Sevim) İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

KAHYA Hayrullah, (2010), **Mûnis ve Âgehi Firdevsü'l-İkbâl (vr. 1b-156b) (Giriş, İnceleme, Metin, Dizin)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

KAMAN Sevda, (2012), **Firdevsü'l-İkbâl Giriş-Transkripsiyonlu Metin (156b-336a)-İnceleme-Dizin**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

KALLEK Cengiz, (1992), “Batman” , **DİA**, C. 5, s. 199-200.

..... (2005), “Mil”, **DİA**, C. 30, s.53-54.

..... (2005), “Miskal”, **DİA**, C.30, s.182-183.

KÜRKMAN Garo, (2003), **Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri**, İstanbul: Mas Matbaacılık.

MUNİS ve AGEHİ, **Firdevsü'l-İkbâl**, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, No: T 82.

NAZİMÂ Ali ve REŞAD Faik, (2009), (haz. Necat Birinci, Kazım Yetiş, Fatih Andı, Erol Ülgen, Nuri Sağlam, Ali Şükrü Çorok), **Mükemmel Osmanlı Lügati**, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları: 802.

ORAL SEYHAN Tanju, (2004), **Zahîrî'd-din Muhammed Bâbur, Mübeyyen Der Fıkh, (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)**, İstanbul: Çağrı yayınları.

----- (2007), “Çağatayca İki Zafernâme Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. 4, S. 2, s. 116-145, Ankara.

OZAN Meral, (2013), "Beypazarı Halk Kültüründe Ölçü ve Tartı Birimleri", **Kültür Evreni**, 4 (15), DOI: , ISSN: 1308-6197, s. 25-40.

ÖZDEMİR Rıfat, (2003), "Çeşitli Kültürlerde Zamanı Ölçme Faaliyetleri ve Bu Konuda Osmanlı Mahkemelerinin Uygulamaları", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 143, s. 69-104.

ÖZYETGİN Melek, (2003), "Eski Türkçede "Ölçü", Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu, 12-13 Mayıs 2003, (Düzenleyen) A.Ü. DTCF, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara; Yayınlandığı yer: **Mustafa Canpolat Armağanı**, (yay. Aysu Ata, Mehmet Ölmez), s. 195-204.

PAKALIN M. Z. , (1993), **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I, II, III**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

POLATLI Atilla, (2014), **19. Yüzyıl Osmanlı Bilim Hayatında Öncü Bir Matematikçi: Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

REDHOUSE J. W. (1987), **Turkish and English Lexicon**, İstanbul: Çağrı yayınları.

STEINGASS F., (1892), **Comprehensive Persian-English Dictionary (Including the Arabic Words and Phrases to Be Met In Persian Literature)** [1892 Baskısının Tıpkıbasımı]

ŞEYH SÜLEYMAN, (1298/1881), **Lugat-i Çagatay ve Türkî-i Osmânî**, İstanbul: Mihran Matbaası.

ŞİŞMAN R. Şenay, (2012), **Firdevsü'l-İkbâl: Giriş, Transkripsiyonlu Metin (vr. 336a-523a), İnceleme, Dizin**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

ŞENEL Mustafa, (2009), "Türkiye Türkçesi Ağzlarında Ölçü Birimleri", **KARADENİZ (Black Sea-Черное Mope)**, Yıl: 3 S. 12, s. 80-93.

TAŞKIN Ünal, (2005), **Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Türk Dil Kurumu, (1998), **Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEVFİK Hüseyin, (1299), **Yeni Ölçülerin Menafi' ve İstimâline Dâir Bir Risâle**, İstanbul: Mihran Matbaası.

TOPARLI Recep, VURAL Hanifi, KARAATLI Recep, (2007), **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Ankara: TDK yay.

ÜŞENMEZ Emek, (2006), **Karahanlı Türkçesi Sözlüğü**, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Elektronik kaynaklar:

[24/05/2017] (<http://www.ume.tubitak.gov.tr>)

EK : TÜRK ÖLÇÜ BİRİMLERİ KAYNAKÇASI

1. TEVFİK Hüseyin, (1299), **Yeni Ölçülerin Menafi' ve İstimâline Dâir Bir Risâle**, İstanbul: Mihran Matbaası.
2. HİNZ Walther, (1955, 1990), “İslam'da Ölçü Sistemleri”, **Marmara Üniversitesi Yayınları No: 487**, (çev. Acar Sevim), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
3. DAVİDOVİCH E.A., (1970), **Materialı Po Metrologii Srednevekovoı Srednei Azii**, Moscow: Nauka.
4. YAMADA Nobuo, (1971), “Four Notes On Several Names For Weights And Measures In Uighur Documents”, **Studia Turcica**, Budapest, s. 491-498.
5. GABAİN A., (1973), “Das Leben im Uigurischen Königreich von Qoço” (850-1250), **Veröffentlichungen Der Societas Uralo-Altaica**, Band 6, In Kommission bei Otto Harrassowitz - Wiesbaden, s. 62-64.
6. PYLE Nancy S., (1977), Anadolu Halka Ağırlıkları (çev. Eşref Bengi Özbilen), **Journal of Turkish Studies**, C. 2, s. 97-106.
7. ÇAĞATAY Neşet, (1978), “Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 22, S. 1, s.105-138.
8. GÖKYAY Orhan Şaik, (1981), “Halk Dilinde Ölçü Birimleri”, **Türk Folkloru Araştırmaları**, 1981/1, Ankara: Kültür Bakanlığı Araştırmaları Dairesi Yayınları: 32, s. 41-48.
9. İNALCIK, Halil (1983). “Introduction to Ottoman Metrology”, **Turcica XV**: 311-348. Paris [(1991): “Osmanlı Metrolojisine Giriş” (çev. Eşref Bengi Özbilen), **Türk Dünyası Araştırmaları**, İstanbul, s. 21-50.]
10. GÜNERGUN Feza, (1992), “Introduction of the Metric System to the Ottaman State”, **Transfer of Modern Science and Tecnology to the Muslim World**, İstanbul: IRCICA yayınları, s. 297-316.
11. ----- (1998). “Osmanlı Ölçü ve Tartılarının Eski Fransız ve Metre Sistemlerindeki Eşdeğerleri: İlk Karşılaştırmalar ve Çevirme Cetvelleri”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları II yay.**, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayın No: 4111, İstanbul, s. 23-68.
12. YAKICI Ali, (1992), “Elazığ'da Derlenen Bilmecelerde Ölçü Birimleri”, **Fırat Havzası Folklor ve Etnografya Sempozyumu Bildirileri**, 24-27 Ekim 1985: 363-382. Elazığ: Fırat Üniversitesi.
13. RASCHMANN Simone-Christiane, (1995), **Baumwolle im Türkischen Zentralasien**, Harrassowitz Verlag, Veröffentlichungen Der Societas Uralo-Altaica, Band 44.
14. KAYMAZ Zeki, (1998). “Anadolu Ağzlarında Ölçü Bildiren Kelimeler”, **Bir** 5-10, s. 393- 407, İstanbul.
15. ----- (2000), “Afyonkarahisar Ağzındaki Ölçü Kelimeleri”, **V. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu**, 13-14 Nisan 2000, s. 297-301.

16. ----- (2001), “Uşak'ta Ölçü Adları”, **21. Yüzyılım Eşiğinde Uşak Sempozyumu**, C. 1, İstanbul, s. 79-82.
17. ÖZYETGİN Melek, (2003), “Eski Türkçede “Ölçü”, **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu, Mustafa Canpolat Armağanı**, s. 195-204.
18. ----- (2007), “Tarihi Türk Dili Alanında Uzunluk/Mesafe Ölçümünde Kullanılan Birimler”, **ICANAS 38 (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)**, s. 1413-1420.
19. ÖZDEMİR Rıfat, (2003), “Çeşitli Kültürlerde Zamanı Ölçme Faaliyetleri ve Bu Konuda Osmanlı Mahkemelerinin Uygulamaları”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 143, s. 69-104.
20. KÜRKMAN Garo, (2003), **Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri**, İstanbul: Mas Matbaacılık.
21. MATSUI Dai, (2004), “Unification of Weights and Measures by the Mongol Empire as Seen in the Uighur and Mongol Documents”, **The First Century of Research into the Arts and Culture of the Silk Road**, Dietlich Reimer Verlag.
22. GÜL Bülent, (2004), **Eski Türk Tarım Terimleri**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
23. TAŞKIN Ünal, (2005), **Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
24. ABLAYEVA R., (2006), **Kazak ve Türkiye Türkçesinde Uzunluk Ölçü Birimleri**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Türkistan: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi.
25. TEKCAN Münevver, (2006), “Qariş, a Unit of Measurement in Turkic Languages”, **Man and Nature in the Altaic World**, s. 399.
26. ORAL SEYHAN Tanju, (2007), “Çağatayca İki Zafernâme Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C. 4, S. 2, s.116-145.
27. ATMACA Emine, (2009), "Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları", **Türk Dil Kurumunun Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, s. 21-48.
28. ŞENEL Mustafa, (2009), “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Ölçü Birimleri”, **KARADENİZ (Black Sea-Черное Море)**, Yıl: 3, S. 12, s. 80-93. (21-23 Mayıs 2009 tarihleri arasında TDK ve Kafkas Üniversitesi ortaklığıyla Kars'ta gerçekleştirilen II. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş hâlidir.)
29. SARICA Bedri, (2010), “Türkçede Birim ve Ölçü Gösterme”, **III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı (16-18 Aralık 2010 İzmir)**, s.793-800.
30. GÜMÜŞATAM Gürkan, (2012), “Eski Türk Tıbbında (XIV-XVI. Yüzyıllar) Ölçüler ve Ölçme Usulleri”, **Turkish Studies, 7/1 Volume**, Winter, s. 1189-1216.
31. ERASLAN Kemal, (2012), **Eski Uygur Türkçesi Grameri, “Ölçü İsimleri”**, s.168-171, Ankara: TDK yay.

32. YILMAZ ÖNDER Sevim, (2012), “14. Yüzyıldan Bugüne Türkiye Türkçesinde Toprak Ölçümü”, **Acta Turcica**, Yıl: IV, S. 1, s. 62-79.
33. TÜRKMEN Fikret, (2012), “Türk Kültüründe Tarihi Gelişim İçinde Hayvan ve Bitkilerin “Ölçü Birimi” Olarak Kullanılması Hakkında”, **Millî Folklor**, Yıl: 24, C. 12, S. 95, s. 96-102.
34. DÖNMEZ Sevgi, (2013), “Hitit Döneminde Değişim Araçları ve Ölçü Birimleri”, **The Journal of Academic Social Science Studies, JASSS**, Volume 6, Issue 8, s. 813-832.
35. OZAN Meral, (2013). “Beypazarı Halk Kültüründe Ölçü ve Tartı Birimleri”, **Kültür Evreni**, 4 (15), s. 25-40.
36. DOĞAN Aybüke Betül, (2015), **Eski Türkçede Ölçü**, Hacettepe Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
37. ÇAKIR Umay, (2015), **Türkiye Türkçesinde Somut Bir Ölçü Bildiren İfadeler**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
38. OSMAN Mihray, (2017), “Yeni Uygur Türkçesinde Ölçü”, **The Journal of Academic Social Science**, Yıl: 5, S. 40, s. 416-428.